

Θανάσης Μπέτας, “Ο χώρος, οι μηχανές και οι άνθρωποι... Ιχνηλατώντας τις «υλικές και άυλες» μαρτυρίες ενός εργοστασίου παραγωγής τσιγάρων στο Βόλο κατά τον 20ο αιώνα”. Συνέδριο και Έκθεση αρχιτεκτονικού έργου. Βιομηχανική κληρονομιά: αναβίωση και βιωσιμότητα. Αθήνα, 7-9 Ιουνίου 2013.

Τα αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων, όπως αυτό της σιγαροβιομηχανίας Ματσάγγου που λειτούργησε στο Βόλο από το 1918 μέχρι το 1972, αποτελούν νέες, ανεξερεύνητες πηγές, που μπορεί να αποδειχθούν πολύτιμες για την ανάδειξη και τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς για ποικίλους λόγους: από τη μια, οι τεχνικές εκθέσεις και τεχνικά υπομνήματα μηχανικών, μηχανολόγων και άλλων συναφών επιστημόνων που καταγράφουν αναλυτικά το είδος και το επίπεδο της εκμηχάνισης και του τεχνολογικού εξοπλισμού μιας βιομηχανικής επιχείρησης μας προσφέρουν μια μοναδική ευκαιρία να ιχνηλατήσουμε και να σκιαγραφήσουμε την οργάνωση της εργασίας και τη γραμμή παραγωγής σε διάφορες περιόδους λειτουργίας της.

Από την άλλη, στα πλούσια «κληροδοτήματα» του συγκεκριμένου βιομηχανικού αρχείου περιλαμβάνονται επίσης τεκμήρια όπως μητρώα των εργατών και των εργατριών, προσωπικές καρτέλες και φάκελοι των εργαζομένων, καθώς και σημαντικό φωτογραφικό υλικό. Αυτά τα τεκμήρια, σε συνδυασμό με μια άλλη εξίσου πολύτιμη πηγή, τις προφορικές μαρτυρίες των ανδρών και γυναικών που εργαστήκαν στη συγκεκριμένη επιχείρηση και έχουν συγκεντρωθεί στο πλαίσιο της έρευνάς μας, μας επιτρέπουν να «διακρίνουμε» τους ίδιους τους ανθρώπους που βρίσκονταν πίσω από τα μηχανήματα και συγκροτούσαν τη γραμμή παραγωγής, δηλαδή τα ίδια τα υποκείμενα της βιομηχανικής εργασίας, και να αναδειξουμε «ποιοτικές» πληροφορίες τόσο για τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού στη συγκεκριμένη επιχείρηση (ηλικία, φύλο, καταγωγή κ.λπ.) όσο και να προσεγγίσουμε –στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό– το ζήτημα της «βιωμένης εμπειρίας» της εργασίας στον κλάδο της σιγαροβιομηχανίας στην Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα.

Τέλος, ο ίδιος ο χώρος του εργοστασίου αποτέλεσε το πλαίσιο και το περίγραμμα, όπου μηχανήματα λειτουργούσαν ασταμάτητα, πρώτες ύλες, προϊόντα και εμπορεύματα διακινούνταν παράλληλα με τους ανθρώπους, τις ιδέες και τα συναισθήματά τους, διαμορφώνοντας έτσι ένα σύνθετο τοπίο παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Η «γεωγραφία» του εργοστασιακού χώρου, δίχως άλλο,

φαίνεται πως «επηρεαζόταν» και «καθοριζόταν» σε μεγάλο βαθμό από αυτές τις σχέσεις.

Ιστορία της Επιχείρησης και μηχανολογικός εξοπλισμός

Ιδρυτής της επιχείρησης ήταν ο Νικόλαος Ματσάγγος από το Κατωχώρι Πηλίου. Αυτός ασχολούμενος μέχρι το 1889 αποκλειστικά με το καπνεμπόριο, επέκτεινε τις δραστηριότητες του από το 1890 και στη βιομηχανία του καπνού ή πιο σωστά για εκείνη την εποχή στη βιοτεχνία του καπνού και στη σιγαροποιία.

Το 1910 ο Ματσάγγος εισήγαγε την πρώτη καπνοκοπτική μηχανή αγγλικής μάρκας “Leng” μικρής αποδόσεως και από τις πρώτες που είχαν κατασκευαστεί. Το 1918 μετά το τέλος του Α΄ Π. Π., αφού εκπλήρωσαν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις οι δυο γιοι του Ματσάγγου, Ιωάννης και Κωνσταντίνος, ο πατέρας τους ανέθεσε τη διεύθυνση των εργασιών της επιχείρησης. Έτσι, ιδρύθηκε Ετερρόρυθμος Εταιρεία, της οποίας ομόρρυθμα μέλη ήταν οι Ιωάννης και Κωνσταντίνος Ματσάγγος και ετερρόρυθμο μέλος ο πατέρας τους Νικόλαος. Το 1918 η κατανάλωση των τσιγάρων της εταιρίας ήταν 3.000 χιλιόγραμμα. Οι Ιωάννης και Κωνσταντίνος Ματσάγγου έλαβαν ως πρώτη απόφαση να πάψουν να ασχολούνται με το καπνεμπόριο και να ασχοληθούν αποκλειστικά με τη βιομηχανία του καπνού, έχοντας ως συνεργάτη τους τον νεοπροσληφθέντα τότε Δημοσθένη Γατζόπουλο. Οι εργασίες της εταιρίας άρχισαν να αναπτύσσονται και για το λόγο αυτό αγοράστηκε και άλλη καπνοκοπτική μηχανή ίδιας με την προηγούμενη μάρκα (Leng), μεγαλύτερης όμως παραγωγικής ικανότητας, καθώς επίσης και μια μηχανή κατασκευής σωλήνων σιγαρόχαρτου, οι οποίοι μέχρι τότε ήταν χειροποίητοι. Το 1919 η ετήσια κατανάλωση των τσιγάρων Ματσάγγου ανήλθε στις 10.000 χιλιόγραμμα. Ένα χρόνο αργότερα, το 1920 παραγγέλθηκε η πρώτη σιγαροποιητική μηχανή μάρκας “Standad”, αμερικανικής κατασκευής και στη συνέχεια, επειδή η κατανάλωση αυξανόταν διαρκώς αγοράστηκαν άλλες τρεις σιγαροποιητικές μηχανές της ίδιας εταιρίας με την πρώτη. Το 1925 η κατανάλωση έφτασε στις 30.000 χιλιόγραμμα μηνιαίως και για να αντιμετωπιστεί αυτή η προβλεπόμενη μεγάλη αύξηση παραγγέλθηκαν τρεις νέες καπνοκοπτικές μηχανές ίδιας εταιρίας με τις πρώτες και τρεις σιγαροποιητικές μηχανές γερμανικής κατασκευής μάρκας “Universal-Maschine”. Το 1926 ο Νικόλαος Ματσάγγος απεβίωσε και η εταιρία γίνεται “Ομόρρυθμος” με μέλη τους Ιωάννη και Κωνσταντίνο Ματσάγγο. Η ολοένα αυξανόμενη κατανάλωση των προϊόντων της

εταιρίας «αντιμετωπίστηκε» με την επέκταση του μηχανολογικού της εξοπλισμού. Το 1927 αγοράστηκαν οι κυτιοποιητικές εγκαταστάσεις του κυτιοποιείου Τραστα του Βόλου και το 1935 οι λιθογραφικές εγκαταστάσεις Τράστα. Αυτή την περίοδο η κατανάλωση έφτανε στις 60.000 χιλιόγραμμα μηνιαίως.

Η κατανάλωση αυξανόταν σταθερά μέχρι και το 1940 και για να «εξυπηρετηθεί» συμπληρωνόταν σε τακτά διαστήματα ο μηχανολογικός εξοπλισμός του εργοστασίου. Το 1938 ανατέθηκε στον Δημοσθένη Γατζόπουλο η Γενική Διεύθυνση της Καπνοβιομηχανίας. Το 1940 η κατανάλωση σιγαρέτων Ματσάγγου ανήλθε στα 130.000 χιλιόγραμμα μηνιαίως και η βολιώτικη καπνοβιομηχανία κατείχε τη δεύτερη θέση στην παραγωγή τσιγάρων της χώρας πίσω από την καπνοβιομηχανία του Παπαστράτου. Το 1940 πέθανε ο Ιωάννης Ματσάγγος και η επιχείρηση παρέμεινε υπό τη μορφή της Ομόρρυθμης Εταιρίας. Από το 1940 έως το 1952 παρά τον θάνατο και των δυο υιών του Ι. Ματσάγγου η καπνοβιομηχανία συνεχίζει τη λειτουργία της με διευθυντή τον Δ. Γατζόπουλο. Από το 1953 όμως αρχίζουν τα προβλήματα για την καπνοβιομηχανία. Οι σεισμοί του 1954 χειροτερεύουν την κατάσταση με αποτέλεσμα την αναγκαστική διαχείριση το Φεβρουάριο του 1957. Δύο μήνες αργότερα τον Μάρτιο του 1957 το κράτος αποφάσισε να θέσει την καπνοβιομηχανία «Αφοι Ματσάγγου» υπό αναγκαστική διαχείριση.

Την 1η Οκτωβρίου 1960 η Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου μισθώθηκε για μια τριετία, δηλαδή μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1963 στη Συνεταιριστική Ένωση Καπνοπαραγωγών Ελλάδος «Σ.Ε.Κ.Ε.» Α.Ε.. Στις 19 Μαΐου του ίδιου έτους η καπνοβιομηχανία τέθηκε σε πλειστηριασμό από τον ειδικό διαχειριστή με τιμή εκκίνησης 30.000.000 δρχ.. Καθώς δεν βρέθηκε κανείς ενδιαφερόμενος να αγοράσει την επιχείρηση προσφέρθηκε από τον εκπρόσωπο του Δημοσίου το ποσό των 30.000.000 δρχ. και έτσι η επιχείρηση περιήλθε στην κυριότητα του Δημοσίου.

Αφού έληξε η τριετής μίσθωση ανέλαβε από τις 7 Οκτωβρίου 1963 την εκμετάλλευση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου Κοινοπραξία που συστάθηκε μεταξύ του Δημοσίου, της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδας και της Σ.Ε.Κ.Ε.. Αυτή η Κοινοπραξία διατηρήθηκε μέχρι της 30 Απριλίου 1964, όταν αποχώρησε από αυτή η Σ.Ε.Κ.Ε.. Έτσι, από την 1η Μαΐου 1964 η καπνοβιομηχανία λειτούργησε με την επωνυμία «Ελληνικόν Δημόσιον - πρώην καπνοβιομηχανία Αφοι Ματσάγγου» μέχρι το 1965 όταν το εργοστάσιο περιήλθε στην ΕΤΒΑ (Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης). Τελικά το 1970 η καπνοβιομηχανία Ματσάγγου τέθηκε υπό

αναγκαστική διαχείριση και έπειτα από δύο χρόνια σταμάτησε οριστικά τη λειτουργία της.

Το αρχείο της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου.

Το αρχείο της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου εντοπίστηκε στο υπόγειο του κτηριακού συγκροτήματος της επιχείρησης. Το μεγαλύτερο τμήμα του βρίσκεται σε άριστη κατάσταση, κυρίως οι σειρές και τα τεκμήρια που τοποθετούνται χρονολογικά μετά το 1950. Ένα σημαντικό μέρος του αρχείου έχει μεταφερθεί και βρίσκεται ταξινομημένο σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο στην κεντρική βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Ωστόσο, η μεταφορά, η καταγραφή και η ταξινόμηση του αρχειακού υλικού συνεχίζεται και περιμένουμε με εξαιρετικό ενδιαφέρον τα νέα στοιχεία που θα προκύψουν. Το αρχειακό υλικό αφορά στην περίοδο 1930-1972, περίοδο δηλαδή όπου λειτούργησε η επιχείρηση. Με ικανοποιητική πληρότητα καλύπτεται η μεταπολεμική περίοδος και κυρίως η περίοδος από το 1950 έως το 1972. Σε πολύ πιο περιορισμένο αριθμό και πιο ακανόνιστα εμφανίζονται τα τεκμήρια που αφορούν στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο τμήμα του υλικού του αρχείου που αφορά στο προσωπικό περιλαμβάνονται:

- 1) Μισθολογικοί Κατάλογοι.
- 2) Καταστάσεις Εισφορών υπέρ ΙΚΑ ανά τμήμα.
- 3) Βιβλία Υπερωριών Υπαλλήλων.
- 4) Καταστάσεις Προσωπικού.
- 5) Δελτία Μητρώου Προσωπικού.
- 6) Πρακτικά διοικητικού συμβουλίου.
- 7) Τεχνικές εκθέσεις.

Ο χώρος, οι άνθρωποι και τα μηχανήματα.

Το κτηριακό συγκρότημα της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος βρισκόταν στο κέντρο της πόλης του Βόλου, στη διασταύρωση των οδών Σωκράτους και Μακεδονομάχων και παρέμεινε εκεί ολόκληρη την περίοδο της λειτουργίας της.

Το εργοστάσιο εκτείνονταν σε τέσσερις ορόφους και καταλάμβανε δύο οικοδομικά τετράγωνα. Τα τμήματα της καπνοβιομηχανίας, που συνδέονταν άμεσα με την παραγωγική διαδικασία, ήταν τα εξής: ‘Χαρμάνια’ ή ‘Παραγωγικά Καπνά’, ‘Σιγαρομηχανές’, ‘Πακετάρισμα’, ‘Ταινιαι’ (Συσκευασία), ‘Κυτιοποιείο’ και ‘Λιθογραφείο’, ‘Δεματοποίηση’ (Αμπαλάζ). Η είσοδος στο εργοστάσιο γινόταν από μια μεγάλη στοά, η οποία ήταν κάθετη στο κεντρικό δρόμο της πόλης, όπου βρισκόταν το κτηριακό συγκρότημα του εργοστασίου. Μπαίνοντας στο εργοστάσιο συναντούσε κανείς -στο αριστερό τμήμα του ισόγειου- το χώρο που βρισκόταν η Εφορία Καπνού. Οι αρμόδιοι υπάλληλοι της Εφορίας Καπνού του κράτους παρείχαν αρχικά στην καπνοβιομηχανία άδεια μεταφοράς και κατοχής καπνού. Τα καπνά, μεταφέρονταν από τους εμπόρους στις καπναποθήκες της επιχείρησης. Μια έκθεση της ΕΤΒΑ το 1966 σημείωνε ότι η επεξεργασία στις καπναποθήκες, δηλαδή η μετατροπή του αρματοδέματος σε τόγκα, γινόταν με πρωτόγονο τρόπο. Η επιχείρηση δεν διέθετε ξεφυλιστικές μηχανές και πρέσσες, που θα της επέτρεπαν να μειώσει το εργατικό κόστος και να απασχολεί μόνο εποχικό δυναμικό.

Τα καπνά μεταφέρονταν στο εργοστάσιο και ακολουθούσε το στάδιο της επιλογής και της πρόσμιξης του καπνού και ο σχηματισμός του «χαρμανιού», του μείγματος δηλαδή του καπνού που απαιτούνταν για την κάθε μάρκα τσιγάρου χωριστά. Η συγκεκριμένη διαδικασία γινόταν στο τμήμα ‘Χαρμάνια’ ή όπως αλλιώς λεγόταν ‘Παραγωγικά Καπνά’. Μετά την «χαρμανοποίηση» των καπνών, οι εργάτες μετέφεραν τα άκοπα φύλλα των καπνών στο χώρο όπου ήταν η Εφορία Καπνού, δηλαδή στο ισόγειο του εργοστασίου και εκεί γινόταν από τους αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους ο έλεγχός τους προκειμένου να φορολογηθούν. Στον πρώτο όροφο του εργοστασίου γινόταν επίσης η κοπή των καπνών. Με τις καπνοκοπτικές μηχανές γινόταν η κοπή των φύλλων του χαρμανιού σε λεπτές ομοιόμορφες ίνες. Ωστόσο, και σ’ αυτό το στάδιο της εργασίας οι τεχνικές εκθέσεις των εμπειρογνομόνων διαπιστώνουν σοβαρά προβλήματα, αφού η «χαρμανοποίηση» και η κοπή του καπνού διεξαγόταν «κατά τρόπο πρωτόγονο και κατ’ εξοχήν αντικοινωνικών». Στην κοπή των καπνών απασχολούνταν άνδρες εργάτες. Ο ρόλος τους ήταν ο χειρισμός και η συντήρηση των καπνοκοπτικών μηχανών. Ο χαρμανοποιημένος καπνός (το μίγμα) στη συνέχεια τοποθετούταν και παρέμενε μέσα σε ξύλινα κιβώτια προκειμένου να

αποβάλλει την πλεονάζουσα υγρασία του, να σιτέψει και να ολοκληρωθεί η ομοιογένειά του. Από εκεί μεταφερόταν -μέσα στα ξύλινα κιβώτια στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών, που βρισκόταν στον ίδιο όροφο.

Στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών γινόταν η τελική παρασκευή των τσιγάρων. Και σ' αυτό το τμήμα γίνεται φανερό από την περιγραφή των εμπειρογνομόνων πως η εργασία διεξαγόταν κατά τρόπο αναχρονιστικό και με μηχανικό εξοπλισμό απαρχαιωμένο. Οι μηχανές, πλην της σιγαροφίλτρομηχανής SASSIB, ήταν ηλικίας 30-40 ετών περίπου. Υπήρχαν ακόμα στις σιγαρομηχανές γυναίκες συλλέκτριες, ενώ αυτή η εργασία σ' όλες τις άλλες ελληνικές καπνοβιομηχανίες –και φυσικά ευρωπαϊκές- επιτυγχανόταν μέσω μηχανών. Το ίδιο ίσχυε και για τον έλεγχο ο οποίος διενεργούνταν για κάθε τσιγάρο. Έτσι απασχολούνταν προσωπικό, τόσο για τον έλεγχο όσο και για τις μεταφορές, ενώ η όλη διαδικασία διεξαγόταν αυτομάτως μόνο στις σιγαροφίλτρομηχανές. Καθώς τέλος δεν υπήρχε δυνατότητα ελέγχου της υγρασίας του περιβάλλοντος, υφίστατο ακόμη «ξηραντήριο σιγαρέττων» γεγονός που προκαλούσε πρόσθετες εσωτερικές μετακινήσεις των εργατών και παρακώλυε -όπως χαρακτηριστικά τονίζεται στη τεχνική έκθεση- την αποτελεσματικότητα της εργασίας. Οι εργάτριες, που δούλευαν ως «συλλέκτριες» συγκέντρωναν τα τσιγάρα και τα τοποθετούσαν σε τελάρα.

Στη συνέχεια τα τελάρα με τα τσιγάρα μεταφέρονταν από άνδρες εργάτες στο δεύτερο όροφο και αρχικά στο χώρο του στεγνωτηρίου για να αεριστούν και επιτευχθεί ο τελικός υποβιβασμός της υγρασίας. Έπειτα, έχοντας προηγηθεί μια ανάλογη παραμονή στο «ξηραντήριο», τα τσιγάρα μεταφέρονταν τελικά στο τμήμα του πακεταρίσματος, όπου εκεί γινόταν το πακετάρισμα των τσιγάρων σε διάφορους τύπους πακέτων.

Το τμήμα του πακεταρίσματος βρισκόταν στο δεύτερο όροφο της καπνοβιομηχανίας. Αναφορικά με το επίπεδο της εκμηχάνισης σ' αυτό το τμήμα της παραγωγής οι τεχνικές εκθέσεις είναι «αποκαλυπτικές». Οι μηχανές πακεταρίσματος (σε κυτία αμερικανικού τύπου) και οι σχετικές σελλοφανέζες ήταν σύγχρονες, αλλά δεν ήταν συνδεδεμένες με τις σελλοφανέζες, με αποτέλεσμα τη σπατάλη εργατικών χεριών, για αυτό απαιτούνταν εξορθολογισμός της εργασιακής διαδικασίας, π.χ μια εργάτρια για τη συλλογή των πακέτων και την τοποθέτησή τους εντός κασσελών κατά την έξοδο από την πακεταριστική μηχανή και άλλη εργάτρια για τη φόρτωση της σελλοφανέζας. Οι δύο μηχανές, θεωρούσαν οι τεχνικοί, θα μπορούσαν να συνδεθούν ώστε να συλλειτουργούν αυτομάτως. Η συσκευασία κατά την έξοδο των

πακέτων από τις σελλοφανεζες σε πάκα των δέκα πακέτων γινόταν χειρωνακτικά, ακριβώς όπως πριν τριάντα χρόνια. Και το πακετάρισμα των σιγαρέτων φίλτρων σε κλασσικά κυτία διεξάγονταν αποκλειστικά χειρωνακτικά. Απασχολούνταν για το σκοπό αυτό εβδομήντα περίπου εργάτριες και το κόστος της παραγωγής -σύμφωνα με τις τεχνικές εκθέσεις- καθίστατο υπερβολικό.

Στον τρίτο όροφο του εργοστασίου βρίσκονταν το κυτιοποιείο και το λιθογραφείο. Στο τμήμα του κυτιοποιείου κατασκευάζονταν τα διάφορα πακέτα τσιγάρων ενώ στο λιθογραφείο γινόταν η εκτύπωση σχεδίων και κειμένων πάνω στα πακέτα των τσιγάρων. Η κατασκευή των πάκων των δέκα πακέτων γινόταν χειρωνακτικά- μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950- και αποκλειστικά από γυναίκες εργάτριες. Η κοπή και η χάραξη των εν λόγω πάκων γινόταν σε παλιές χαρακτηριστικές μηχανές και όχι σε σύγχρονες υψηλής παραγωγής (τύπου BOBST) με αποτέλεσμα τη σπατάλη εργατικών χεριών, όπως συμπεραίνει τεχνική έκθεση. Επίσης, ένα τμήμα των κλασσικών πακέτων κατασκευαζόταν σε μεμονωμένες μηχανές και όχι στο κυτιοποιητικό συγκρότημα. Η είσοδος των μηχανών στο τμήμα του κυτιοποιού – ήδη από τη δεκαετία του 1920- επέφερε αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία και φαίνεται πως απείλησε τη θέση των εργατριών σε αυτό το τμήμα. Πολλές εργάτριες του τμήματος κυτιοποιού φαίνεται πως με την εκμηχάνιση της παραγωγής είτε έχασαν τη δουλειά τους είτε «αποειδικεύτηκαν» πλήρως. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή δεν ίσχυε για όλες. Αντίθετα, ένα μέρος των εργατριών απασχολήθηκαν σε νέα πόστα, αποκτώντας νέες «ειδικότητες», όπως για παράδειγμα ‘εργάτριες συγκροτημάτων’, ‘εργάτριες χαρακωτικών μηχανών’, ‘επικολλήσεως λαιμών και καπακώματος κυτίων’, ειδικότητες που τις συναντάμε από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι και το τέλος λειτουργίας της επιχείρησης.

Το τελευταίο στάδιο της εργασιακής διαδικασίας ήταν η συγκέντρωση και δεματοποίηση των γεμισμένων πακέτων τσιγάρων. Τα πακέτα των τσιγάρων συγκεντρώνονταν και συσκευάζονταν σε δέματα του ενός ή του μισού κιλού και τοποθετούνταν σε ξύλινα ή σε πολύ χοντρά χάρτινα κιβώτια. Αυτή η εργασία γινόταν στο τμήμα της δεματοποίησης στον τρίτο όροφο. Στη συνέχεια, τα κιβώτια κατέβαιναν με τον ανελκυστήρα που διέθετε η καπνοβιομηχανία στο ισόγειο και συγκεντρώνονταν στο τμήμα «αμπαλαζ». Τέλος, από εκεί είτε οδηγούνταν στις αποθήκες ή φορτώνονταν αμέσως σε φορτηγά, με τα οποία διοχετεύονταν στις κατά τόπους αντιπροσωπείες της επιχείρησης και μέσω αυτών στην αγορά.

Παρακολουθήσαμε λοιπόν την εργασιακή διαδικασία, τον καταμερισμό της εργασίας και γνωρίσαμε τους χώρους της παραγωγής και τα μηχανήματα. Είδαμε άνδρες και γυναίκες να εργάζονται σε διάφορα στάδια της παραγωγής, εκτελώντας ξεχωριστές εργασίες σε διάφορους χώρους τους του εργοστασίου.

Έχει εύστοχα επισημανθεί από τους αρχιτέκτονες ότι πρωταρχικός στόχος του σχεδιασμού ενός βιομηχανικού κτηρίου είναι ο σχεδιασμός του κτιρίου με τέτοιο τρόπο ώστε να μεγιστοποιείται η παραγωγή. Ο κύριος προορισμός ενός βιομηχανικού κτιρίου είναι η εξυπηρέτηση της λειτουργίας της παραγωγικής διαδικασίας, με αποτέλεσμα η εξωτερική του μορφή να προκύπτει ως αποτέλεσμα λειτουργικών-οικονομικών περιορισμών, παρά μορφολογικών επιλογών. Βασική αρχή του σχεδιασμού των κτιριακών μονάδων, υπήρξε το φονξιοναλιστικό μότο «form follows function», αρχή η οποία υποτάσσει τη μορφή του αρχιτεκτονήματος στη λειτουργία που αυτό φιλοξενεί. Η χωρική οργάνωση του βιομηχανικού κτιρίου οφείλει να είναι τέτοια ώστε να μεγιστοποιεί την απόδοση της παραγωγής και κατά συνέπεια το κέρδος της επιχείρησης. Συνεπώς η μορφή του κτιρίου έπρεπε να υπηρετεί την παραγωγή, ενώ στοιχεία διακόσμησης, αλλά και τοπικής αρχιτεκτονικής δεν απασχολούσαν τον σχεδιασμό του εργοστασίου την εποχή αυτή.

Η θέση αυτή φαίνεται να επαληθεύεται και μέσα από την περίπτωση του Ματσάγγου. Χωρίς να θέλουμε, ούτε και να μπορούμε να μπούμε σε ξένα πεδία – όπως αυτό της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτηρίων- θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε -θέτοντας περισσότερο ερωτήματα και εγείροντας προβληματισμούς- τη σχέση του χώρου, των αντικειμένων και των ανθρώπων μέσα στο εργοστάσιο, με λίγα λόγια την «γεωγραφία» της εργασίας».

Οι χώροι όπου εκτελούνταν τα διάφορα στάδια της παραγωγής, ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας, η θέση του κάθε εργαζόμενου στη γραμμή της παραγωγής και μέσα στο εργοστάσιο από ποιους παράγοντες καθορίζονταν και διαμορφώνονταν; Με ποιο τρόπο και σε τι βαθμό ο χώρος –και τα μηχανήματα- επιδρούσαν πάνω στους ανθρώπους; Και ένα δεύτερο ερώτημα που μάλλον είναι αρκετά δύσκολο να το απαντήσουμε: τα ίδια τα άτομα πως βίωναν την εργασιακή τους εμπειρία μέσα στο χώρο της παραγωγής;

Αναμφισβήτητα, οι χώροι εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου διαμορφώνονται με βάση τη φύση της εργασίας και τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας που πρέπει να καλυφθούν σε κάθε φάση της παραγωγής: αίθουσες μεγάλες, ενιαίες και ψηλοτάβανες, προκειμένου π.χ. να τοποθετούνται οι πάγκοι εργασίας στα τμήματα της κυτιοποιίας και της συσκευασίας, με μεγάλα παράθυρα ώστε να εισέρχεται φως στο εσωτερικό, ευρύχωροι χώροι στα τμήματα των σιγαρομηχανών και των καπνοκοπτικών μηχανών.

Οι αίθουσες αν και μεγάλες, ωστόσο, φαίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις να ασφυκτιούν από το πλήθος των εργαζομένων, των εργατριών πιο συγκεκριμένα που καθισμένες η καθεμία στη θέση της, στα λίγα τετραγωνικά που τις αντιστοιχεί στο χώρο της παραγωγής, η μια δίπλα στην άλλη ή πίσω από την άλλη, με ή χωρίς διαχωριστικό ανάμεσα τους. (φωτο 1) (Χαρακτηριστική είναι η εικόνα από το τμήμα της συσκευασίας). Και όλες με προσανατολισμό προς την είσοδο του φωτός, προς στα παράθυρα κάτω από το αδιάκοπο βλέμμα των επιστατών που διακρίνονται να στέκονται όρθιοι ακριβώς απέναντί τους, επιθεωρώντας τις μάλλον επαναλαμβανόμενες μονότονες κινήσεις των εργατριών.

Εικόνα 1

Οι εργαζόμενες στο τμήμα συσκευασίας γύρω στο 1930.

Ένας επιπλέον παράγοντας που διαμορφώνει τη γεωγραφία του εργοστασίου Ματσάγγου και την κατανομή των εργαζομένων σ' αυτό είναι η ανάγκη επιτήρησης

και ελέγχου τους. Ο Φουκώ έχει υποστηρίξει ότι στα εργοστάσια επικρατεί η αρχή της «εξατομικιστικής αστυνόμευσης» μέσω της οποίας τα άτομα θα πρέπει να κατανέμονται σ' ένα χώρο όπου μπορεί κανείς να τα απομονώνει, να τα επισημαίνει και να τα αξιολογεί. Αλλά πρέπει και να διορθώνεται η κατανομή αυτή σ' ένα σύστημα παραγωγής που έχει τις δικές του απαιτήσεις. Πρέπει να συνδέεται η κατανομή των σωμάτων, η χωρική τακτοποίηση του συστήματος παραγωγής με τις διάφορες μορφές δραστηριότητας στην κατανομή των θέσεων. Σ' αυτή την αρχή φαίνεται να υπόκειται και η σιγαροβιομηχανία Ματσάγγου.

Αυτή η υπόθεση δεν στηρίζεται μόνο σε φωτογραφικό υλικό αλλά και σε τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της επιχείρησης: προσωπικές καρτέλες εργαζομένων, όπου αναγράφονται τα στοιχεία του κάθε εργαζομένου –πέρα από προσωπικά δεδομένα όπως ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, καταγωγή- η θέση του στην παραγωγή, οι μεταβολές –αλλαγές στο πόστο εργασίας, και ειδικές παρατηρήσεις που συνοδεύουν τον κάθε εργαζόμενο και αφορούν από την απόδοσή του και τις ικανότητές του μέχρι τους λόγους απουσίας του από την εργασία ή τυχόν παραπτώματα στα οποία έχει υποπέσει.

Διασχίζοντας κανείς φανταστικά –μέσα από τις φωτογραφίες- τους χώρους εργασίας και έχοντας υπόψη τους ατομικούς φακέλους που συνοδεύουν τους εργαζομένους κατά τη διάρκεια της απασχόλησής τους στο εργοστάσιο αισθάνεται έντονα την αίσθηση της επιτήρησης να πλανάται στην ατμόσφαιρα, τόσο γενικής όσο και ατομικής. Οι επιστάτες διαπιστώνουν διαρκώς την παρουσία και την επίδοση των εργατριών, την ποιότητα της εργασίας τους, τους συγκρίνουν, τους ταξινομούν σύμφωνα με την επιδεξιότητά τους και την ταχύτητά τους, παρακολουθώντας τα διαδοχικά στάδια της παραγωγής, επιβάλλοντας ένα είδος πειθαρχίας.

Οι μεγάλοι ανοιχτοί χώροι και η άμεση οπτική επαφή που αυτοί επιτρέπουν μέσα στο πεδίο της παραγωγής μεταξύ εργαζομένων και επιστατών επιβάλλουν την πειθαρχία και τη συγκέντρωση στην εργασία. Η άσκηση της πειθαρχίας δηλαδή προϋποθέτει έναν μηχανισμό που εξαναγκάζει ακόμα και με μια πρώτη ματιά. Τα βλέμματα των επιστατών στο εργοστάσιο διαχέονται μέσα στο χώρο της παραγωγής και επιτηρούν ακόμα και όταν δεν γίνονται αντιληπτά.

Οι χώροι λοιπόν της εργασίας στο Ματσάγγο επιτρέπουν τον εντατικό και συνεχή έλεγχο ολόκληρης της παραγωγικής διαδικασίας. Ο έλεγχος αυτός δεν αφορά μόνο στην ίδια την παραγωγή –πρώτες ύλες, εργαλεία και μηχανήματα, διαστάσεις και

ποιότητα των προϊόντων- αλλά συνυπολογίζει τη δραστηριότητα των ανθρώπων, την επιδεξιότητά τους, τον τρόπο που ενεργούν, την ετοιμότητά τους, το ζήλο τους και τη διαγωγή τους.